

УДК 37.014.12–057.8–057.36«17»(477)(09)

Л.В. Корж-Усенко, Д.В. Мартиненко

Сумський державний педагогічний
університет ім. А.С.Макаренка

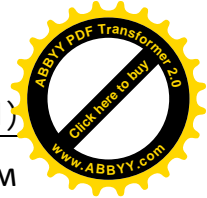
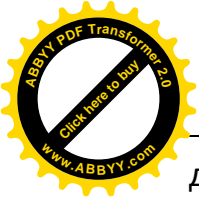
ПРІОРИТЕТИ ПОЛІТИКИ «ОСВІЧЕНОГО ГЕТЬМАНАТУ» К. РОЗУМОВСЬКОГО

У статті праналізовано пріоритетні напрями та зміст політики «освіченого гетьманату» К. Розумовського, визначені їх якісні та кількісні показники; доведено, що високий рівень освіченості українців у XVIII ст. досягався завдяки діяльності розгалуженої мережі закладів національного шкільництва.

Ключові слова: К. Розумовський, «освічений гетьманат», національне шкільництво, Батуринський університет, традиції виховання.

Постановка проблеми. На сучасному етапі існування людської цивілізації освіта і наука визначаються пріоритетними факторами подальшого суспільного розвитку. Ця ідея користувалася великою популярністю в аристократичних колах Європи ще у XVIII ст., коли французькі просвітителі дійшли висновку про те, що використання потенціалу людського інтелекту може стати запорукою невпинного соціального прогресу. Цілий ряд європейських правителів, зазнавши впливу цих передових ідей, здійснювали серію реформ, спрямованих на модернізацію суспільного життя. Ці ж прогресивні починання проникли на територію України в період гетьманування Кирила Розумовського, який визначав розвиток освіти і культури як один із пріоритетних у своїй діяльності.

Аналіз актуальних досліджень. В історіографії виокремлюються неоднозначні оцінки діяльності останнього гетьмана України: представники демократичного напрямку (М. Грушевський, О. Лазаревський, М. Сумцов) закидають К. Розумовському «панські вихватки», віддаленість від народу, а державницького (О. Оглоблин, О. Субтельний) – вважають правління гетьмана «золотим віком» України, відносно стабільним і сприятливим періодом. Культурно-освітня політика К. Розумовського та його задум відкриття Батуринського університету в радянській літературі замовчувалися, хоча зафіксовані у дореволюційних джерелах та виданнях діаспори. Ці аспекти частково висвітлено у працях дореволюційних (А. Васильчиков, М. Петров) та сучасних авторів (Л. Баранівська (Горенко), В. Белашов, В. Вечерський, Л. Івченко, В. Коваленко, П. і Л. Лазечки, В. і Л. Макарови, С. Павленко, О. Путро), але рідко є предметом ґрунтовних педагогічних досліджень [3; 4; 6]. Прикметно, що й російські авторитетні

дослідники університетської історії на чолі з професором А. Андреевим вважають проект Батуринського університету найпрогресивнішим і найдемократичнішим у Російській імперії, зорієнтованим на кращі європейські університети [1].

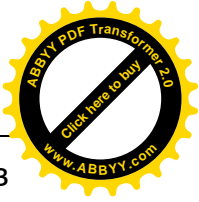
Мета статті – проаналізувати напрями та зміст політики «освіченого гетьманату» К. Розумовського.

Виклад основного матеріалу. Піднесення родини Розумовських пов'язане з талантом і таланом Олексія Григоровича – придворного співака, який перебував у маргінальному шлюбі з царицею Єлизаветою Петрівною. Саме брат сприяв блискучій кар'єрі Кирила Розумовського, спрямував його на навчання до європейських університетів Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга до видатних учених Ц. Х. Флотвеля, Ф. Г. Штрубе де Пимона, Л. Ейлера [6, 127].

У 1746 р. К. Розумовського без адміністративного досвіду, але з урахуванням його «особливих здібностей і набутої в науках майстерності» (як зазначалося в наказі Єлизавети) призначено президентом Академії наук і мистецтв. Згідно з дослідженнями О. Путро, Кирилу тоді виповнилося не 18 (як уважалося раніше), а 23 роки. К. Розумовський не був науковцем і не претендував на наукові звання, проте за його президентства Імператорська Академія посіла чільне місце серед наукових установ Європи: була подолана монополія іноземних науковців на академічні знання, реабілітована російська наука, відбулося становлення цілої плеяди вчених [11, 52–54]. К. Розумовський також сприяв землякам (М. Березовському, Д. Бортнянському, Ф. Туманському) в їх освітньому і науковому зростанні.

Ставши гетьманом, К. Розумовський прагнув перетворити Україну на державу європейського типу, розпочав проведення судової та адміністративної реформ, спрямованих на утвердження верховенства права. Внесення елементів демократії, публічності, прозорості, розмежування компетенцій світської і духовної влади наближало Україну до європейського цивілізаційного простору.

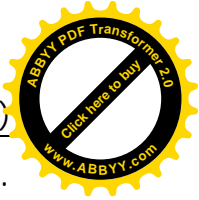
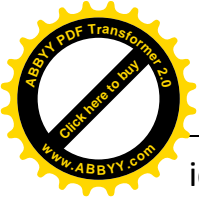
Як гетьман проєвропейської орієнтації, К. Розумовський прагнув упорядкувати свою резиденцію у Глухові на взір королівських містечок (де були створені придворні опера і театр, два французькі пансіони для навчання дітей «благородного малоросійського шляхетства», діяли Канцелярський курінь, Глухівська музично-співацька школа, кав'ярня,

аптека, книгарня). Перенісши гетьманську столицю до Батурина, він мріяв перетворити її на центр культурно-освітнього життя, а свої маєтки в Яготині, Почепі зробити осередками європейської цивілізації. У науковій літературі існує думка (доктор історичних наук С. Павленка), про те що К. Розумовський планував віддати під потреби університету свій Батуринський палац.

На особливу увагу заслуговують освітні реформи К. Розумовського, оскільки для нього розвиток шкільництва, науки і культури були визначальними факторами подальшого прогресу. У процесі реалізації своїх задумів гетьман зробив спробу запровадження загального початкового навчання для дітей усіх суспільних станів, підтримавши проект лубенського полковника І. Кулябки [9, 70]. У 60-х роках XVIII ст. у всі полки були розіслані ордери про організацію навчання козацьких дітей грамоти. Про його виконання свідчить доповідна записка чернігівського полковника П. Милорадовича, згідно з якою всіх хлопчиків віком 11–15 років у школах полку «по приходам, где они жительствою находятся, велено» вчити читати і писати, «дабы они ... были впредь способны к определению в сотенные старшины, комисаре и к письменным делам», а інших «к обучению грамоты неспособных» – до військової та артилерійської служби «заобыкать» [5, 449]. Кожен сотник розподіляв дітей між дяками при школах, указуючи їх кількість та прізвища учнів, стежив за їх навчанням, доповідаючи про це в полкову канцелярію. Тож функції управління розвитком шкільництва на гетьманщині зосереджувалися в Генеральній військовій та полкових канцеляріях.

Ідея загального початкового навчання не була повністю зреалізована у зв'язку з ліквідацією гетьманства, проте вона сприяла піднесенню рівня освіченості українців. Так, у відомості, надісланій у листопаді 1760 р. із Лубенського полку до Генеральної військової канцелярії, зазначалося, що 1624 козацькі сини навчаються грамоти, а у 1764 р. І. Кулябка рапортував, що в Лубенському полку понад 2 тис. осіб «российской грамоты совсем изученных имеется». Результатом політики «освіченого гетьманату» стало формування досить розгалуженої мережі полково-сотенних шкіл. Так, відомий історик кінця XIX ст. О. Лазаревський, проаналізувавши ревізські книги семи полків Гетьманщини (крім Київського, Стародубського і Гадяцького), виявив, що за неповними даними у 40-х роках XVIII ст. тут

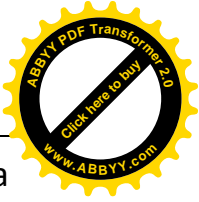
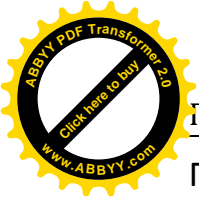
існувало 866 шкіл, а найбільше – в Ніжинському та Чернігівському повітах. А сучасний дослідник Б. Біляшівський шляхом порівняння матеріалів різних джерел підрахував, що у 30–40-х роках XVIII ст. кількість шкіл на Лівобережній Україні становила близько 1334, а у 40–50-х роках – 1488. Предметом особливого піклування гетьмана було матеріально-технічне забезпечення цих навчальних закладів, про що свідчать звернення К. Розумовського до Київської Лаври з приводу друку підручників для національних шкіл [10, 1–3].

Така пильна увага держави до розвитку шкільництва була викликана практичними потребами в забезпеченні полково-сотенних адміністрацій кваліфікованими фахівцями. Аналіз фондів Генеральної військової канцелярії (Ф. 51), Сотенних канцелярій Лівобережної України (Ф. 64), Канцелярії гетьмана Розумовського (Ф. 269) Центрального державного історичного архіву в м. Києві свідчить про належний рівень культури діловодства, а рукописні пам'ятки вказують на високоосвіченість їх авторів.

Саме на період «освіченого гетьманату» припадає поява в Україні приватних закритих навчальних закладів – пансіонів, що утримувалися переважно іноземцями. Приймали до них різного віку дівчат із заможних родин; термін навчання становив 4–5 років. Першим серед таких став пансіон мадам Лаянс заснований у Глухові у 50-х роках XVIII ст., для дітей «малоросійського шляхетства», де вперше запроваджено навчання гри на фортепіано [5, 449].

Освітні реформи К. Розумовського сприяли й становленню професійної освіти. Як свідчить аналіз джерел Інституту рукописів, К. Розумовський, запрошуючи для розбудови гетьманських столиць Глухова і Батурина фахівців з Італії, Голландії, Франції, Німеччини, Англії, Росії, ставив вимогу, щоб ті навчали учнів з місцевого населення «архітектурної і суконної справи».

Тенденція до професіоналізації освіти поглибилася у другій половині XVIII ст., про що свідчить створення у 1768 р. при Харківському колегіумі «додаткових класів» (зокрема класу малювання) та відкриття класу малювання в Києво-Могилянській академії. Наприкінці XVIII ст. для опанування гри на духових інструментах також відкривалися спеціальні класи у Київсько-Могилянській академії, Харківському колегіумі, ліцеях (Кременецькому) [2]. Водночас продовжували діяти цехові та спеціальні школи при панських оркестрах («академії»), що готували музикантів.

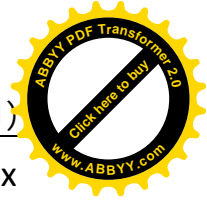
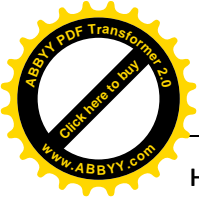

Приватні музичні школи поглиблювали професіоналізацію оркестрового та духового виконавства в Україні завдяки використанню новітніх методик та індивідуального навчання, що базувалося на досвіді кращих вітчизняних та європейських викладачів. Тож українські оркестри своїми віртуозністю й майстерністю не поступалися західним.

Щодо реформування музичної освіти, К. Розумовський планував готувати військових музикантів для усіх полків на основі «капелії інструментальної» та військових гетьманських музикантів [3, 19]. Тож доба «освіченого гетьманату» позначилася професіоналізацією творчості музикантів, чому сприяло поширення інструментальної музики та діяльність першого в Україні і Росії спеціального музично-співацького навчального закладу – Глухівської співацької школи (1738 р.), традиції якої глибоко вплинули на формування таланту видатних діячів української та світової культури Д. Бортнянського, М. Березовського, М. Полторацького, Г. Головні та ін. [9, 72]. Ця школа готувала співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів, музикантів для духових оркестрів.

У період «освіченого гетьманату» продовжувала активно розвиватися середня ланка шкільництва; деякі заклади претендували на підвищений рівень (Чернігівський, Харківський, Переяславський колегіуми, Полтавська Слов'янська семінарія) за рахунок збагачення змістового компонента освіти.

Становлення Української держави висунуло на порядок денний і питання щодо забезпечення всіх рівнів адміністративно-державного апарату кваліфікованими, високоосвіченими фахівцями. Формування управлінських кадрів знаходилося в компетенції центрального державного органу – Генеральної військової канцелярії. Саме на її базі був створений Канцелярський курінь – своєрідний вищий навчальний заклад з підготовки державних службовців Гетьманщини, де акумулювався, набував розвитку світогляд українців, формувалася політична культура і національно-державницька ідеологія; здійснювалася теоретична і практична підготовка майбутніх військових канцеляристів – дипломатів, економістів, військових, юристів тощо. Умови вступу до цього навчального закладу були досить суворими: претендент мав засвідчити заможність, чесність і «благонравіє» свого роду, бути випускником Києво-Могилянської академії, мав добре знати граматику, синтаксис, риторику, філософію, особливо логіку. Основу ж навчальної програми становили юриспруденція, фінансово-економічні

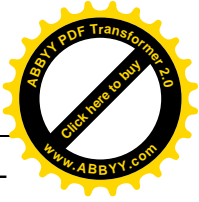
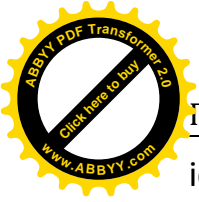
науки, військова теорія, а також хорівий спів, гра на музичних інструментах, фізичне виховання [5, 450].

Специфіка ж навчання військових канцеляристів полягала в посиленні практичного спрямування навчального процесу: ведення окремих справ у канцелярії, призначення до різноманітних комісій, що виїздили у сотні й полки. Ці форми роботи сприяли кристалізації вмінь і навичок, накопиченню необхідного досвіду для подальшої роботи. «Зранку канцелярист, а ввечері полковник», – це прислів'я влучно характеризує Канцелярський курінь, що відкривав перспективи стрімкого кар'єрного зростання.

Центром навчання дітей військової екзерції була Генеральна військова артилерія у Глухові, куди відбирали дітей «к обучению грамоты неспособных или летами перерослых», забезпечивши їх коштами на проживання.

За традицією гетьман надавав значну підтримку Києво-Могилянській академії. Проте подальша її трансформація на суто духовний навчальний заклад сприяла кристалізації ідеї світської системи освіти, що складалася б з університетів і гімназій. К. Розумовський з часу обрання на гетьманство плекав ідею заснування університету в Україні. Але розробка проекту, доручена Г. Теплову, була завершена тільки у 1760 р. У передмові окреслено мотивацію цього задуму: брак української професури, особливе прагнення українців до освіти, тривалий досвід здобуття знань в європейських університетах і потреба «малоросійського шляхетства» навчати своїх дітей не тільки за кордоном, а й удома. За гетьманом визначалося пожиттєве право фундатора і протектора Батуринського університету. Заклад мав утримуватися за рахунок тимчасового і вічного фондів, основу яких становили добровільні внески від гетьмана і старшини (близько 20 тис. крб) і надходжень з Батуринського монастиря. Передбачався трирічний курс навчання, приймання вступних іспитів особисто ректором і визначення ним напрямку навчання абітурієнта відповідно до виявлених схильностей. Планувалося створення університетської церкви, гуртожитків для магістрів та професорів, бібліотеки, друкарні, ботанічного саду, «анатомічного музею», лікарні [7, 71–73]. Щодо професорсько-викладацького складу, мали намір спочатку запросити іноземних учених, а згодом їх замінити на українських.

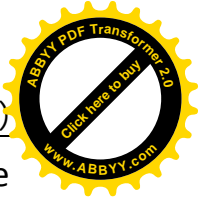
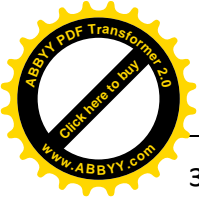
Проект Батуринського університету був досить досконалим, вирізнявся новітньою структурою навчальної програми (спробою виділити

історико-літературні, правничі, фізико-математичні, природничі, хіміко-біологічні і традиційно-класичні групи наук), колегіальністю управління (директоріум у складі ректора і провідних професорів, які б розробили концепцію діяльності університету, затверджену гетьманським універсалом) і демократизмом (передбачав навчання кріпаків у разі їх звільнення; всестановий характер освіти; дозвіл кожному студенту, незважаючи на походження, «для заохочення носити шпагу або шаблю»; заснування підготовчої семінарії з гетьманською стипендією для 40 «незаможних дітей шляхетських та всіякого стану людей, здібних до науки»). Викладання мало здійснюватися латинською, грецькою і французькою мовами. Національний характер університету проявлявся в тому, що він призначався для плекання національної еліти, щоб «гарантувати поповнення... Докторів, Магістрів і Професорів з малоросійських людей» [7, 67–68].

Попри незреалізованість проекту, він чітко ілюструє гетьманське бачення тенденцій розвитку вищої освіти. Ця пам'ятка – своєрідний ідеал українського університету європейського рівня, що поєднував класичний і новий тип реальної школи. За гетьманування К. Розумовського в Україні розгорнувся рух української еліти за створення університетів, що набув масового характеру. Існує припущення, що К. Розумовський разом з Г. Сковородою мали намір відкрити університет у Сумах. Порушувалися клопотання про відкриття університетів у Батурині, Глухові, Переяславі чи будь-якому місці України і реорганізацію Києво-Могилянської академії в університет з 4 факультетами. Ці творчі плани української еліти на чолі з гетьманом не були підтримані урядом «великої просвітительки» Катерини II, яка не тільки наклала вето на ці задуми, але й згорнула всю існуючу традиційну систему освіти України. Однак К. Розумовський залишався послідовним прихильником освіти і в останні роки життя спорудив церкву і школу в рідних Лемешах (на честь матері) та сусідньому селі – Чемерах (де вони з братом здобули початкові знання) [6, 129]. До того ж К. Розумовський віддав свій палац у Полтаві під приміщення Слов'янської семінарії (1778 р.).

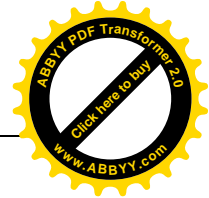
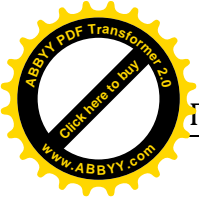
Предметом особливої уваги К. Розумовського була освіта власних дітей, що вважалася запорукою життєвого успіху. Цікаво, що домашнім наставником юних гетьманів був улюблений учень Г. Сковороди – М. Ковалінський. Для своїх дітей гетьман створив у Петербурзі приватний

заклад закритого типу, що називався «Академія» (1752–1764 рр.), де вперше викладалася статистика, вивчалися французька мова, орфографія, граматики, латина, географія математика, загальна історія, малювання тощо. Діти навчалися за гнучкою індивідуальною програмою, відповідно до здібностей і нахилів. До викладацької діяльності було залучено знаних учених [4, 40]. Цей заклад став прикладом для інших елітних закладів, що запозичували тут цінний досвід. Завершували ж навчання гетьманичі в університетах Європи, зокрема в Страсбурзі, де здобував освіту і сам Кирило Григорович.

Забезпечуючи європейський рівень освіти, К. Розумовський дбав про те, щоб його нащадки не цуралися народних витоків, демонструючи їм час від часу сопілку і кобеняк – символи їх козацького походження. Кирило Григорович критикував своїх спадкоємців за надмірне захоплення світським життям, що іноді призводило до певних непорозумінь між батьком і дітьми. Нащадки К. Розумовського також стали визначними діячами, доброчинцями і меценатами: Олексій Кирилович став міністром народної освіти Російської імперії, сприяв поширенню мережі шкіл та гімназій; Андрій Кирилович – дипломат і меценат світового рівня, який відіграв суттєву роль у становленні світового імені Л. Бетховена та низки інших талантів, намагався сприяти музичній освіті в Україні; Григорій Кирилович – знаний у світі вчений-геолог, член багатьох академій [8, 203].

Висновки. Отже, період «освіченого гетьманату» К. Розумовського характеризується досить високим рівнем української культури й освіти. Уперше проблема розвитку освіти була поставлена на такий високий державний рівень, реформа спрямовувалася на всі ланки шкільництва, а державна ініціатива плідно співпрацювала з громадською і приватною. Саме у цей час відбувалося становлення та інституційне оформлення різнорівневої мережі навчальних закладів, окреслення автентичної структури національного шкільництва, що охоплювала початкову (січові, полкові, церковнопарафіяльні, монастирські, школи мандрівних дяків, пансіони), середню (колегіуми) і вищу ланки (Києво-Могилянська академія, Канцелярський курінь), а також заклади професійної освіти музично-естетичного й утилітарного характеру (цехові, музичні, художні школи). Звичайно пропонована розвідка не вичерпує предмет дослідження, а швидше запрошує до подальших пошуків і знахідок, зокрема в архівах України та Росії, матеріали яких дозволять детальніше вивчити діяльність різнорівневих національних закладів шкільництва, зокрема професійного спрямування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев. – М. : Знак, 2009. – 640 с.
2. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст.: Історико-культурологічне дослідження / О. Васюта. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1997. – 212 с.
3. Горенко Л. Гетьмани та козацька старшина як культурно-освітні діячі другої половини XVII–XVIII ст. в Україні / Л. Горенко // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 2–3. – С. 16–26.
4. Івченко Л. Реконструкція нотної колекції графа О. К. Розумовського за каталогами XVIII ст. / Л. Івченко. – К.: НАН України; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2004. – 644 с.
5. Історія української культури : у 5 т. / [редкол.: Б.Є. Патон (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2000. – 2008. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 2003. – 1246 с. : іл.
6. Лазечко П. Меценати української культури / П. Лазечко, Л. Лазечко // Дзвін. – 2003. – № 2. – С. 116–130.
7. Проект по учреждению университета батуринского // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1863. – Кн. 11. – С. 67–85.
8. Разумовский : энциклопед. слов. / [изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон]. – СПб.: Типография И. А. Ефрона, 1899. – Т. XXVI. – С. 202–203.
9. Самойленко Г. Розвиток культури на Північному Лівобережжі України у другій половині XVII–XVIII ст. / Г. Самойленко, С. Самойленко. – Ніжин : Вид-во НДУ, 2007. – 241 с.
10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК), ф. 51, оп. 1, спр. 2038, арк. 3.
11. Шемшученко Ю. Гетьман України – президент Російської Академії наук / Ю. Шемшученко, В. Акуленко // Вісник Академії наук України. – 2002. – № 12. – С. 50–55.

РЕЗЮМЕ

Л. В. Корж-Усенко, Д. В. Мартыненко. Приоритеты политики «просвещенного гетманата» К. Разумовского.

В статье проанализировано приоритетные направления и содержание политики «просвещенного гетманата» К. Разумовского, определены их качественные и количественные показатели; доказано, что высокий уровень образованности украинцев в XVIII в. достигался благодаря деятельности широко развитой сети национальных школ.

Ключевые слова: К. Разумовский, «просвещенный гетманат», национальное образование, Батуринский университет, традиции воспитания.

SUMMARY

L. Korzh-Usenko, D. Martynenko. K. Rozumovskiy's priorities of policy of «enlightened hetmanat».

K. Rozumovskiy's priority directions and maintenance of politics of «enlightened hetmanat» are analysed in the article, their quality and quantitative indexes are certified; the high level of Ukrainians' education in XVIII of century was arrived due to activity of the widely developed network of national schools is proved in the article.

Key words: K. Rozumovskiy, «enlightened hetmanat», national community, Baturyn university, traditions of education.